

JADID MA'RIFATPARVARCHLIK NAMOYONDALARINING IJTIMOIY-SIYOSIY, FALASAFIY QARASHLARI

Keldiyeva Shaxnozaxon

Andijon davlat pedagogika instituti

"Ijtimoiy fanlar" kafedrasida o'qituvchisi

Annotatsiya: Ushbu maqola XIX asrning oxiri XX asr boshlarida milliy ziyoliylarning millat ravnaqi uchun qo'shgan xissalari va falsafiy mushoxadalar qilinib o'tilingan, hamda tadqiqot bo'yicha nazariy yechimlar keltirib o'tilingan.

Kalit so'zlar: ontologiya, gnosologiya, fuqorolik jamiyati, millat taqdiri, dahriylik, ma'rifat, qadiryat.

Аннотация: В данной статье рассматриваются вклад и философские наблюдения национальной интеллигенции в развитие нации в конце 19 века и начале 20 века, а также теоретические решения для исследования.

Ключевые слова: онтология, эпистемология, гражданское общество, судьба нации, мужество, просвещение, добродетель.

Annotation: This article discusses the contributions and philosophical observations of national intellectuals for the development of the nation at the end of the 19th century and the beginning of the 20th century, as well as theoretical solutions for research.

Key words: ontology, epistemology, civil society, destiny of the nation, courage, enlightenment, virtue.

KIRISH

Jadidchilar islom olami faylasuflari qoidalarida mavjud bo'lgan imkoniyatlardan foydalangan holda ilmiy-gumanistik, falsafiy nazariyalar ilgari surilgan jumladan; Jadidchilik falsafasi haqida hozirgi kunga qadar mavjud ilmiy adabiyotlarda ma'lumotlar to'liq emas. Masalan jadidchilik falsafasini ularning ma'rifatchiligi bilan yo'g'rulganligi asosiga qo'yilganligi bilan izohlanib kelingan. Garchand ular ijodida bevosita ontologiya yoki gnosologiyaning umunazariy masalalari kamroq uchrasa-da, o'sha davr hayoti va millat taqdiri bilan bog'liq ko'plab falsafiy muammolar jadidlarning diqqat markazida turgan, bu borada qimmatli fikirlar bayon qilingan.

Jadidlar islom olami faylasuflari qoidalarida mavjud bo'lgan imkoniyatlardan foydalangan holda ilmiy-gumanistik, falsafiy nazariyalarni ilgari suradilar.

O'zbekiston faylafuflar ustozlari nomi bilan mashhur bo'lgan, marhum akademik Ibrohim Mo'minov Mahmudxo'ja Behbudiyning "Fan rahbarlariga, olimlarga" maqolasini taxlil qilib uning falsafiy qarashlari haqida to'xtalib o'z fikrini shunday bayon qiladi: *Behbudiy moddiyunchlik va dahriylik ishtirokiyunchlikka qarshi*

muvaffaqiyatli kurashmoq uchun ba'zan kalom falsafasi xulosalari ham o'zlik qilib qolishi mumkinligini anglab yetagan.

ADABIYOTLAR SHARHI

Jadidlarning ijtimoiy-falsafiy qarashlari faylasuf olimlaridan **A.Jalolov, A.Aliyev, G.Maxmudov, J.Yaxshlikov, Z.Ahrorova, N.Avazov, S.Ahmedov, U.Dolimov, Sh.Turdiyev** va boshqalar tamonidan tadqiq etilgan. Mazkur tadqiqotlarda jadid mutafakkirlar ma'naviy merosining ijtimoiy-siyosiy va falsafiy ahamiyati, jadid marifatparvarlarining uyg'onish davri, g'oyaviy qarashlari va targ'ibot usullari o'rni alohida o'rganilmagan.

Tadqiqotimizda jadidlarning ijtimoiy-siyosiy dunyoqarashning shakllanishi va o'ziga xos xususiyatlari, davlat va jamiyatni boshqarishda ijtimoiy birdamlik, murosaviylik, ijtimoiy adolat, nikoh masalalari, oilani mustahkamlash, suningdek, yoshlarni barkamol qilib tarbiyalashga oid ilgari surgan g'oylari ijtimoiy-falsafiy jihatdan tadqiq etilgan. Ayniqsa, turkiy xalqlar birdamligi g'oyasining rahbarlari Boymirza Hayit, Zakiy Validiy To'g'on, Ismoil Gaspirali, Mustofo Cho'qaevlarning jadidchlar harakatidagi faoliyatini o'rganish alohida ahamiyat kasb etadi.

Tadqiq etilayotgan ilmiy izlanishlar mohiyatini yoritadigan ilmiy manbalarni o'rganish yoshlarning tarixan milliy ziyoliylar va ma'rifatparvarlarimizning xalqimizga qo'shgan xissalari, ko'nikma, malakalarni o'zlashtirishga bo'lgan ehtiyojlarini ta'minlovchi takomillashgan o'quv adabiyotlarini yaratish davr talabi ekanligini ko'rsatdi.

Ma'rifat va milliy uyg'g'onishdagi samarali ishlarini tashkil etishda o'qituvchi va o'quvchilarning mazkur jarayonda uyushqoqlik bilan uyushtirilishiga mas'ul shaxslarning ta'lim-tarbiyaviy faoliyatini ilg'or pedagogik texnologiyalar asosida tashkil etilishiga erishish, bu yo'lda maqbul shakl, metod va vositalarning tanlanishiga e'tibor berish muhim ahamiyatga ega.

NATIJALAR

Sharq ijtimoiy-falsafiy tafakkuri tarixida Turkistonda katta ijtimoiy-siyosiy kuch va yetakchi mafkura sifatida jadidchlik harakati o'z o'rniga ega ekanligi tadqiq etilgan. Bu harakatning vujudga kelishida xorijiy mamlakatlardagi turli xil ilg'or ijtimoiy-siyosiy, falsafiy, diniy oqimlarning ma'lum darajadagi ta'siri bo'lsa-da, ammo bu ilmiy uyg'onish harakatining yuzga kelishini ta'minlovchi asosiy omil, zamin va sharoit bu o'lkaning o'zida yetilib pishgan edi.

Jadid ma'rifatparvarlarining ilg'or qismi islohotlarni amalga oshirishga bel bog'lagan mahalliy aholini jahonning taraqqiy etgan davlatlarda bo'layotgan o'zgarishlar va yangilanishlardan xabardor qilib borish lozimligini yaxshi tushunib yetganlar.

Ushbu maqsada jadid ma'rifatparvarlari dastlabki dasturlarni ishlab chiqadi:

❖ Mustaqillik uchun kurash olib bordi, hamda unung g'ayrat va tashabbusi bilan vujudga kelgan Turkiston muxtoriyati bu yo'ldagi amaliy harakatining dastlabki natijasi edi.

❖ Jamiyatni barcha qatlamlarini jalb eta olgan va uyg'onish mafkurasi bo'lib xizmat qildi.

❖ Maorif va madaniyatni, matbuotni ijtimoiy-siyosiy maqsadlarga moslab chiqqanlar.

Bu borada professor B.Qosimovning jadidchlikka bergan tarifini aytib o'tish maqsadga muvofiq hisoblanadi: *“jadidchlik, ham ijtimoiy, ham siyosiy, ham madaniy, harakadir. Shuning uchun ijtimoiyki, u jamiyatning barcha qatlamlarini jalb eta oldi, milliy uyg'onish ideologiyasi bo'lib xizmat qildi. Shuning uchun siyosiyki, u mustaqillik uchun kurash ilib bordi...”*¹ U madaniy harakatni va adabiyotni yangiladi, matbuot va teatirchlikni yo'lga qo'ydi. Eng etiborlisi, bularning barchasini ijtimoiy hamda siyosiy maqsadlarga moslab ko'rib chiqdi.

Shu o'rinda bir narsani zikir qilish kerak, millat o'zligini va o'sishiga muhim turtki bo'lgan va milliy ozodlik g'oyasini shakillantirib, o'z faoliyati bilan amalga oshirishga urungan kuchli progressive harakat – jadidchlik bo'lgan, hamda u jahondagi umuminsoniy va milliy qadiryatlarga asoslanib, jamiyatning pishib yetilgan rivojlanish taraqqiyoti va o'lka tub yer ahaolisiga zaruriy manfaatlarini yetkazib bergan.

MUHOKAMA

XIX asr oxiri – XX asr boshlarida Markaziy Osiyo xududlarida O'zbekiston SSSR (Turkiston), Buxoro va Xivada, shuningdek ayrim xorijiy Sharq mamalakatlarida junbishga kelgan jadid ma'rifatparvarlik harakati katta qarshiliklarga uchradi. Bugun biz, qariyb yuz yil o'tganidan kegin, Turkistonda M.Behbudiy rahbarligida yuzaga kelgan jadid ma'rifatparvarlik harakati tarixini o'rganganimizda, ularning qanday murakkab sharoitda yangi maktablarni ochgani, milliy matbuotga asos solgani, yangi badiy adabiyot va teatir san'atiga beqiyos xissa qo'shganliklarini sog'lom fikr bilan o'ylasak, ularning bu faoliyatlarini fidoyilik va jasorat deb baholash maqsadga muvofiq tarzda bo'ladi. Lekin masalaning ajablanarli tamoni shundaki, bu tarixiy haqiqat uzoq davrlar mobaynida qoralanib kelgningini guvohi bo'lishimiz mumkin bo'ladi. Jadidlar chor Rossiyasi davrida ham, sobiq sovet davrida ham qoralanib kelindi. Ular faoliyati bilan bog'liq tarixiy adolatni ulug' ma'rifatparvar ziyolilyalimizni nomlarini tarixning qora ro'yhatidan olib chiqilishiga Prezidentimiz Sh.Mirziyayevning amaliy tashabuslarini tilga olmaslik mumkin emas. *O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2017 yil 7-fevraldagi PF4947-son “2017-2021 yillarda O'zbekiston Respublikasini rivojlantrishning beshta ustuvor yo'nalishi bo'yicha Harakatlar strategiyasi to'g'risida”gi Farmoning to'rtinchi ustuvor yo'nalishidagi 4.4 bandini amalga oshirishga, suningdek O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2017*

¹ Qosimov B. Jadidchlik va jadid adabiyoti (Davra suhbat) / “Turkiston”, 1997 y. 17-may.

yil 24-maydagi PQ-2995- son «Qadimiy yozma manbalarni saqlash, tadqiq va targ'ib qilish tizmini yanada takomillashtirish chora-tadbirlari to'g'risida»gi va 2017 yil 28-iyuldagi PQ-3160-son «Ma'naviy ma'rifiy ishlar samaradorligini oshirish va sohani rivojlantirishni yangi bosqichga ko'tarish to'g'risida»gi qarorlari hamda mazkur sohaga tegishli boshqa normative-huquqiy hujjatlarda belgilangan vazifalarni amalga oshirishda nazariy-metodologik asos bo'lib xizmat qiladi².

Ma'lumki, "jadid" so'zi yangi, yanglik degan ma'nolarni anglatadi. Dunyo miqyosida yangidan yangi filtrlanmagan ma'lumotlarda aylanma jarayonlar glaballashuv jarayonida yoshlar ma'naviy-axloqiy qiyofasida ta'sir ko'rsatayotgan sabil omillarni bartaraf etishda o'zlikni anglash, ma'naviy-ma'rifiy qadiryatlarni o'zida aks ettirgan ma'naviy merosni tadqiq etish va xalqqa yetkazish dolzarb ahamiyatga egadir. Ma'naviy hayotdagi tub o'zgarishlar, zamonga mos ravishda sog'lom fikirlaydigan, bugungi kun talablariga to'la javob beradigan inson kapitaliga e'tiborni kuchaytirish dolzarb vazifa hisoblanadi. Milliy ziyolilarning ilgari surgan konseptual g'oyalari bugungi kunda ijtimoiy-ma'naviy taraqqiyotga to'sqinlik qiloyotgan muammolarning yechimi sifatida inson sha'ni va oriyati himoya qilivchi insonparvarlik, hurfikirlik, diniy bag'rikenglik, millatlararo totuvlik g'oyalari yosh avlodga ta'lim-tarbiya berish, ularni ma'rifat yetaklashda nazariy asos manbayi xisoblanadi.

XULOSA

Tadqiqotimiz mobaynida o'rganilgan Jadidlar Rossiya ma'muriyatining Turkistondagi mustamlakachilikka asoslangan boshqaruv tizimi nafaqat milliy talablarga javob bermasligi, shu bilan birga, mamlakatga juda katta ijtimoiy-iqtisodiy zarar yetkazayotganligini tushunib yetganlar. SHuning uchun ham ularning yangi usuldagi dunyoviy ta'lim, milliy o'ziga xoslikning eng yaxshi jihatlarni mustahkamlash, madaniyatni jadal rivojlantirish yo'lida olib borgan kurashlari oxir-oqibatda siyosiy mustaqillik va boshqaruvning demokratik shakllari uchun kurashga aylanib ketdi.

Jadidlar musulmon dunyosining bir qismi bo'lgan, ayni paytda, jahon tarixida o'zini nodir mustaqil hodisa sifatida namoyon etadigan Turkiston XX asr ochib bergan murakkab va ziddiyatlarga to'la istiqbolda o'zining munosib falsafiy mulohazalarni o'rnini topishiga qa'tiy ishonganlar.

Jadidlar orasidan yetuk olimlar, sanoat va ziroatchilik sohalarini zamonaviy bilimdon mutaxassislari, madaniyat arboblari yetishib chiqib, yurtni obod va Vatanni mustaqil ko'rishni orzu qildilar va shu yo'lda fidoiylarcha kurashdilar. Jadidlarning Turkiston mustaqilligi uchun kurashida asosan quyidagi yo'nalishlar ustuvor edi: yangi usul maktablari tarmog'ini kengaytirish; qobiliyatli yoshlarni chet elga o'qishga yuborish; turli ma'rifiy jamiyatlar va teatr gruppalari tuzish; gazeta va jurnallar chop

² O'zbekiston Respublikasi qonunchlik ma'lumotlar milliy bazasi *Lex.uz* sayiti

qilish; xalqning ijtimoiy-siyosiy ongini yuksaltirish bilan Turkistonda milliy demokratik davlat qurish. Jadid ziyolilarining kuchli partiyasi tashkil qilingan taqdirdagina bu ishlarni amalga oshirish mumkin edi.

ADABIYOTLAR RO'YXATI

1. Prezident Shavkat Mirziyoyev shahidlar xotirasi xiyoboni tashrifidagi suhatdan *Gazeta.uz* 31.08.2021
2. O'zbekiston Respublikasi qonunchlik ma'lumotlar milliy bazasi *Lex.uz sayiti*
3. Karimov I.A. O'z kelajagimizni o'z qo'limiz bilan qurmoqdamiz. «Turkiston gazetasi» muxbirining savollariga javoblar. –T.: O'zbekiston, 1998.
4. O'zbekistonning yangi tarixi. Birinchi kitob. Turkiston CHor Rossiyasi mustamlakachiligi davrida. –T.: SHarq, 2000
5. O'zbekistonning yangi tarixi. Ikkinchi kitob. O'zbekiston sovet mustamlakachiligi davrida. –T.: SHarq, 2000.
6. Jadidchilik: islohot, yangilanish, mustaqillik va taraqqiyot uchun kurash. Davriy to'plam. №1. –T.: Universitet. -1999.
7. Qosimov B. Milliy uyg'onish: jasorat, ma'rifat, fidoyilik. – T.: Ma'naviyat, 2002.
8. A'zamxo'jaev S. Turkiston muxtoriyati. Milliy – demokratik davlatchilik qurilishi tajribasi. –T.: Ma'naviyat, 2000.
9. Xolboev S. Milliy universitetning tarixiy ildizlari va tashkil topishi [Jadidlarning milliy universitetga asos solganligi haqida monografiya] –T.: «SHarq», 2003.
10. Xolboev S; Egamov B. Turkiston jadidchiligi - milliy uyg'onish davrida geografiya fani va ta'limi. – T.: A.Navoiy nomidagi O'zbekiston Milliy kutubxonasi nashriyoti, 2010.
11. Do'stqoroev B. O'zbekiston jurnaloistikasi tarixi (1-qism. 1870 – 1917 noyabr). Darslik.-T.: G'.G'ulom nomidagi nashriyot – matbaa ijodiy uyi, 2009.